

MAHTUMKULU'NUN TENKİT ŞİİRLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME**Soner SAĞLAM*****Özet**

Türkmen edebiyatının en büyük şairi sayılan Mahtumkulu 1724 yılında doğmuş, 1807 yılında da vefat etmiştir. Babası Dövmemmet Azadi (1700-1760) 18. yüzyıl Türkmen edebiyatının önde gelen temsilcilerinden biridir. Mahtumkulu yaşadığı dönemin toplumsal sıkıntılara ilgisiz kalmayan, Türkmen halkına yol göstermeye ve umut vermeye çalışan bir şair olarak, üyesi olduğu toplumun hislerine tercüman olmuştur. Dolayısıyla Mahtumkulu'nun şiirleri Türkmen hayatının her yönünü kapsamaktadır. Türkmen birliği, Türkmen ruhu ve şuuru, din ve tasavvuf, iyi insan ile kötü insanın mukayesesi, sosyal, adalet, sevgi, kötü alışkanlıklar, eğitim, yardımlaşma, nasihat gibi konular Mahtumkulu'nun şiirlerinde en çok öne çıkan temalardır. Bu çalışmada, tenkit şiirlerinden yola çıkarak Mahtumkulu'nun topluma ve toplumu oluşturan bireye yaklaşımı irdelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkmen edebiyatı, Mahtumkulu, tenkit şiirleri.

A STUDY ON THE CRITICAL POEMS OF MAHTUMKULU**Abstract**

Mahtumkulu, recognized as the greatest poet of Turkmen literature, was born in the 1724 and passed away in the 1807. His father, Dövmemmet Azadi (1700-1760), is one of the prominent representatives of Turkmen literature of the 18th century. Mahtumkulu was a poet and social leader who was not indifferent to the social problems of his era and tried to lead and give hope to his society. The poems of Mahtumkulu cover all aspects of Turkmen way of life. He was the voice of his people. Turkmen union, Turkmen spirit and consciousness, religion and Sufism, the comparison of good person and bad person, criticism of the individual and society, social justice, love, bad habits, education, helpfulness, and advice were the main themes of his poems. In this study, Mahtumkulu's approach to the society and individuals, who make the society, will be addressed through his critical poems.

Key Words: Turkmen literature, Mahtumkulu, critical poem.

1. Giriş: 18. Yüzyılda Türkmenistan

1724 yılında doğduğu ve 1807 yılında da vefat ettiği kabul edilen Mahtumkulu, tam anlamıyla bir 18. yüzyıl şairidir. Onun edebî şahsiyetini ve eserlerini daha iyi anlayabilmek için, yaşadığı dönemin sosyal ve siyasî şartlarını göz önünde bulundurmakta fayda vardır.

Selçuklu Devleti'nin ve Türkmenlerin kaderini değiştiren en önemli olaylardan biri Moğol istilasıdır. Bunun neticesinde Türkmen boylarının bir kısmı Maverâünnehir, Horasan ve Mangışlak'a kadar uzanan bölgede kalırken, diğer Türkmen halkı Anadolu'ya ve Azerbaycan'a yerleşmişlerdir. Maverâünnehir ve Horasan'da kalan Türkmenler diğer Türk boyları ile birlikte

---

* Yrd. Doç. Dr.; Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, sonersaglam@aku.edu.tr.

önce Moğol ve sonra da Timurlular hâkimiyetinde yaşarken, Mangışlak bölgesindeki Türkmenler ise o bölgenin askerî istila yolları üzerinde olmamasından yararlanarak 17. Asrın ortalarına kadar rahat ve müstakil bir hayat yaşamışlardır. Fakat 1639 ve 1700 yıllarında, Kalmukların hücumlarına uğramışlar ve bu saldırılardan korunmak için de Kopet Dağı bölgesine çekilmişlerdir. Nispeten güvenli olan bu bölgede Teke, Yomut, İmrâli ve diğer Türkmen boyları birlikte yaşayarak daha da kuvvetlenmişlerdir (Saray, 1993: 14).

Türkmenlerin birleşerek güç kazanması Hive Hanlığı ile İran Şahlığı'nın dikkatini çekmiş ve Türkmenlerin önemli bir güç haline gelmesine mani olmak için, bu iki ülke Türkmenler üzerine seferler düzenlemiştir. Önce, Hive Hanlığı'nın başında bulunan Ebul Gazi Bahadır Han, yaptığı ani baskınlarla Türkmenlere büyük zararlar vermiştir. Sonra da İran'ın hâkimiyetini ele geçirdikten sonra Türkmenistan üzerinde de hâkimiyet kurmak isteyen Afşar Türkmenlerinin beylerinden Nadir Şah, Türkmenlere saldırmıştır. Nadir Şah'ın ölümü (1747) ile İran'ın kuvvetten düşmesi neticesinde, 18. yüzyılın ikinci yarısında kendilerini toparlayan Türkmenler İran ile Hive'nin baskılarından kurtulmak için bugünkü Türkmenistan'ın doğusu olan Merv bölgesine doğru ilerleyerek kendilerini emniyete almaya çalışmışlardır (Saray, 1993: 15). Görüldüğü üzere Türkmenler 18. yüzyılda İran Devleti, Hive ve Buhara Hanlıkları gibi dış tehditler nedeniyle oldukça sıkıntılı günler geçirmiştir. Ancak bu dönemde Türkmen boyları arasında süregelen iç çekişmeler de halkın zor günler yaşamasına neden olmuştur. Zaten ülkedeki iç karışıklıklar ve merkezî bir otoritenin olmayışı, bu dış güçlerin Türkmenistan topraklarına saldırmaları için de uygun bir zemin hazırlamıştır. Başta Mahtumkulu olmak üzere birçok Türkmen şairi bu durumun farkında olduklarından, şiirlerinde Türkmen boylarını birlikte hareket etmeye ve "Türkmen birliği"ni oluşturmaya çağırmış; ancak bu birliktelik maalesef sağlanamamıştır.

Türkmen beylerinin, yerel idarecilerin zalimliği, din adamlarının kendi menfaatlerini düşünerek hareket etmeleri, sahtekârlıkları ve yerleşik hayata geçişin getirdiği sıkıntılar da bu dönemin diğer önemli sorunlarıdır (Temizkan, 2010: 173). İşte Mahtumkulu böyle sıkıntılı bir dönemde yaşamıştır. O, Türkmen halkının yaşadığı bütün sıkıntıların farkında olan bir şair olarak, şiirleriyle halkının hislerine adeta tercüman olmuş, bu meşakkâtli günlerde onlara yol göstermeye ve umut vermeye çalışmıştır.

2. Mahtumkulu'nun Fikrî ve Edebî Kişiliği

Birçok Türkmen şair gibi, Mahtumkulu'nun da doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak bilinmemektedir. Şairin hayatı hakkında ki bilgilere kendi şiirlerinden ve halk arasında anlatılan rivayetlerden ulaşmaktayız. Mahtumkulu, Gürgen Nehri'nin doğusunda bulunan Hacıgovşan

köyünde dünyaya gelmiştir. O, Türkmenlerin Göklen boyunun Gerkez aşiretinin Gışıklar kolundandır. Şair “İlidir” adlı şiirinde bunu şöyle söyler:

Yaz gelir, vakit de geçer, gaflete düşmüş gözlerim,
Açayım desem, açılmaz, ne ağır uykuludur,
Bilmeyen soranlara söyleyin bu garip adımız:
Aslı Gerkez, yurdu Etrek, adı Mahtumkulu'dur (Garrıyev, 1975: 71).

Şairin babası Dövmemmet Azadı, 18. Yüzyılın önemli şair ve toplum önderlerinden biridir. Esas mesleği çiftçilik olan Azadı, mektepte çocuklara öğretmenlik de yapmıştır. Bu nedenle daha genç yaşlarında iken ona “Garrı Molla” adını vermişlerdir. Azadı'nın “Vagz-ı Azad”, “Behiştname”, “Beş Namaz”, “Hekayat” ve “Hekayat-ı Cabir Ensar” adlı eserleri ile gazelleri ve rubaileri bulunmaktadır (Sağlam, 2011: 41). Türkmen edebiyatı üzerine önemli çalışmaları bulunan Rus Türkolog Samoyloviç'in Azadı hakkında yaptığı değerlendirme dikkate değerdir:

“İslami bilimleri şu anda bilen azdır. Bağımsızlık zamanında ise bu ilimleri bilen, şüphesiz, sadece Türkmenleri hesaba katarsak Abdısettar Kazı gibi bilgin kişiler vardır. Ben, Türkmen yazarlarından kendi bildiklerimin arasında, ilmi açısından yalnız Mahtumkulu'nun babası Dövmemmet Azadı'yı onunla bir sıraya koyardım. Hatta onun da biraz yukarisına yerleştirmekten kaçınmazdım” (Türkmen Edebiyatının Tarihi, C.2, 1.Kitap, 1976: 40).

İşte Mahtumkulu ilk eğitimini böyle bir babanın yanında almıştır. Şüphesiz, Mahtumkulu'nun yetişmesinde babası Azadı'nın oldukça önemli tesiri olmuştur. Mahtumkulu'nun “İlim öğreten üstat kıblem pederdir.” sözleri, şairin babasına olan sevgisinin ve hürmetinin en güzel ifadesidir. İlk eğitimini babasından ve köyündeki mektepten alan Mahtumkulu, sonra Lebap'ta bulunan İdris Baba medresesinde eğitimine devam eder. Bundan sonra Buhara'daki Göğeltaş medresesinde eğitim görür. Şair, yüksek eğitimini döneminin üniversitesi kabul edebileceğimiz Hive'deki Şirgazi medresesinde görür. Bu medresede yatılı olarak tam üç yıl eğitim alır (Sarıyev, www.turkmenhost.com). Mahtumkulu, “Güzel Şirgazi” adlı şiirinde bunu kendisi şöyle dile getirmiştir:

“Mekân eyleyip, üç yıl yedim tuzunu,
Gider oldum, hoşça kal, güzel Şirgazi!
Geçirdim kışı, bahar ve yazını,
Gider oldum, hoşça kal, güzel Şirgazi!” (Biray, 1992: 205).

İyi bir eğitim alan şair Arapça, Farsça ve Türkistan'ın edebî dili olan Çağatay Türkçesini öğrenmiştir. Nizamî, Sadî, Camî, Fuzûlî, Nevayî, Ahmet Yesevî gibi Doğu'nun ve Türk Dünyası'nın önemli şahsiyetlerinin eserlerini okumuştur. Seyahat etmeyi de çok seven Mahtumkulu bu arzusunu "Neyleyim" adlı şiirinde şöyle dile getirir:

Gönlüm ister, gezsem dünya âlemi,
Kanam yok, uçamam, neyleyim (Garrıyev, 1975: 76).

Mısralarında, seyahat edip yeni yerler görme ve dünyayı tanıma arzusunu coşkulu bir anlatımla dile getiren şair; Türkmenistan'ın tamamını, Özbekistan'ı, Afganistan'ı ve İran'ın bir bölümünü gezip dolaşmıştır. Mahtumkulu'nun "Görsem" adlı şiiri, onun bu arzusunu en güzel anlatan şiirlerinden biridir:

Yukarda Hindistan'ı,
Arkada Türkistan'ı,
Evliyalar ummanı,
O Rumistanı görsem (Garrıyev, 1975: 76).

Bu seyahatler, Mahtumkulu'nun edebî kişiliğinin oluşmasında ve dünyaya bakış açısının gelişmesinde oldukça önemli bir rol oynamıştır. Mahtumkulu, gençliğinde Menli adlı bir kıza âşık olmuştur. Ancak Menli'yi başkasıyla evlendirmişlerdir. Bu olaya çok üzülen şair, şiirlerinde bu üzüntüsünü sık sık dile getirmiştir. Kardeşlerini ve evlatlarını kaybetmek de şairin ruhunda derin izler bırakmıştır. Yaşadığı bu trajik olaylar belki de şairin "Pıragı (Fırakî)" mahlasını almasında etkili olmuştur. Mahtumkulu'nun tüm bu olumsuzluklara rağmen, bedbin olmayışı, onun tasavvuf anlayışı ve sağlam inancı ile mümkün olmuştur (Türkmen, 1996: 24). Dolayısıyla şairin edebî kişiliğinin oluşmasında tasavvufun da derin etkisi olmuştur. Türkmenler Mahtumkulu için "Haktan içen şair" ifadesini kullanırlar. Mahtumkulu'nun şiirlerini incelediğimizde Türk halk şiirinde ve halk hikâyelerinde sıkça görülen bade içme motifiyle karşılaşırız. Şairin dokuz şiirinde bu motifi görmekteyiz. Bunlar "Turgıl Dediler", "Uyan Dediler", "Uçtum Yaranlar", "Boldum Giryane", "Bize Doğru", "Seyran İçinde", "Divana Geldi", "Bir Ekmek Getirdi", "Külahlı Geldi" şiirleridir (Asker, 2010: 9-10).

"Turgıl Dediler" şiirinde, şair bir gece yarısı uyurken dört atlı gelip onu alır. Hz. Muhammet, yüz yirmi dört bin enbiya, dört halife, Selim Hoca, Veysel Karanî gibi ulu şahsiyetlerle tanıştırılan Mahtumkulu bazı sırlara vakıf olur. Şaire piyale sunulur ve daha sonra peygamberin emriyle dört atlı onu evine geri getirir:

Bir gece yatarken gecenin yarısında,
Bir dört atlı gelip kalk dediler,

Haber veririz sana fırsat câyında,
Bu yerde erler var gör dediler.

Selim, Baba Selman buyurdu merde,
Piyaleyi tutup saldılar derde,
Gitti akıl-hûşum, yattı bu yerde,
Arşta ferşte ne var gör dediler (Biray, 1992: 33).

Mahtumkulu yaşadığı dönemin toplumsal sıkıntılarına ilgisiz kalmayan, Türkmen halkına yol göstermeye çalışan bir şairdir. Türkmen halkının sıkıntılar yaşamasına neden olan dış tehditlerin ve iç çekişmelerin en önemli nedeni ise merkezî bir otoritenin bulunmayışıdır. Bunun farkında olan Mahtumkulu başta “Döker Bolduk Yaşımız” ve “Türkmenin” şiirleri olmak üzere, pek çok şiirinde “Türkmen birliği” konusunu ele almıştır. “Birlikten kuvvet doğar.” atasözünde olduğu gibi Mahtumkulu da Türkmenlerin birlikte hareket etmelerini öğütleyerek şöyle der:

Türkmenler bağlasa bir yere beli,
Kurutur Kulzum’u, Derya-yı Nil’i,
Teke, Yomut, Göklen, Yazır, Alili,
Bir devlete kulluk etsek beşimiz (Biray, 1992: 192).

Yukarıdaki mısralar Mahtumkulu’nun şairlik gücünü ve şiirlerinde halk kültüründen ustalıklı yararlanmasını göstermesi bakımından önemlidir. “Bel bağlamak” deyimini; birisinin kendisine yardımcı olacağına inanmak, güvenmek anlamlarına gelmektedir. Şair, bu deyimini kullanarak, eğer Türkmenler bir düşünceye, bir ideale inanırlarsa Kızıl Deniz’i, Nil Irmağı’nı dahi kurutabilirler diyerek şiirinin anlam gücünü artırmıştır. Bu düşünce şüphesiz ki “bir olmak”, “birlik içinde olmak”tan başka bir şey değildir. Mahtumkulu’na göre, eğer Türkmenlerin gönlü, yüreği, akli bir olursa; bir sofrada yemekler yenirse, işte o zaman Türkmenlerin ikbali düzelecek ve hiçbir engel onların önünde duramayacaktır:

Gönüller, yürekler bir olup başlar,
Tartsa yığın, erir topraklar, taşlar,
Bir sofrada tayyar kılınsa aşlar,
Yükselir o ikbali Türkmen’in.

Gönül havalanır ata çıktığında,
Dağlar laleye döner ona baktığında,
Bal getirir, coşup derya aktığında,

Bent tutturmaz, gelse seli Türkmen'in (Biray, 1992: 194).

Mahtumkulu, yukarıdaki mısralarında “sofra” kelimesini bir imge olarak kullanmış ve “Türkmen birliği” düşüncesini daha güçlü vurgulamayı başarmıştır. Nitekim “sofra”; Türk İslam kültüründe öteden beri kaynaşmanın, birlik, beraberlik içinde olmanın, dostluğun ve barışın ifadesi olmuştur. Bu kültürü çok iyi bilen Mahtumkulu, şiirlerinde bunu başarıyla kullanmıştır. Türkmenlerin birlikte hareket etmeleri için duyduğu arzuyu; “Bir sofrada beraber, birlik içinde yemekler yense!” diyerek dile getirmiş ve “birlik” düşüncesini somutlaştırmıştır. Bu da onun şairlik kuvvetinin önemli bir göstergesidir. Mahtumkulu'nun babası Azadı da “Vagz-ı Azad” adlı eserinin birinci bölümünde, dağınık yaşayan Türkmen boylarının birleşerek Türkmen birliğinin oluşturulması gerektiğini söylemiştir. Dolayısıyla merkezî bir otoritenin gerekliliğini ortaya koymuştur:

Şaşırır yol ehli rehbersiz ola,
Dağılır asker ki serdarsız ola.

Padişahı olmasa bir ülkenin,
Olmaz imiş hayrı ihsanı onun (Azadı, 1982: 41).

Baba oğul, bu iki Türkmen aydını merkezî bir otoritenin olmamasından kaynaklanan sıkıntılarının farkında olarak, “Türkmen birliği”nin gerekliliğini eserlerinde vurgulamışlar ve kendi dönemlerinden iki asır sonra kurulacak olan bağımsız Türkmenistan Cumhuriyeti'ni işaret etmişlerdir.

İnsanî değerleri ve toplumla ilgili meseleleri her zaman ön planda tutan bir şair olan Mahtumkulu, şiirlerini yazarken hayatın gerçeklerinden hareket etmiş, Türkmen halkının 18. yüzyılda yaşadığı sıkıntılara dikkat çekmeyi amaçlamıştır. Bu çabasını ortaya koyarken hem klasik şiirin hem de halk şiirinin bütün imkânlarından ustalıkla yararlanmıştır (Artun, www.turkoloji.cu.edu.tr). Dolayısıyla Mahtumkulu'nun şiirleri Türkmen hayatının her yönünü kapsamaktadır. Türkmen birliği, Türkmen ruhu ve şuuru, din ve tasavvuf, iyi insan ile kötü insanın mukayesesi, sosyal adalet, sevgi, kötü alışkanlıklar, eğitim, yardımlaşma, nasihat gibi konular Mahtumkulu'nun şiirlerinde en çok öne çıkan temalardır.

18. yüzyıl, aynı zamanda Türkmen edebî dilinin oluşmaya başladığı dönemdir. Şüphesiz bunda, en önemli pay Mahtumkulu'na aittir. Şair çok iyi derecede Arapça ve Farsça bilmesine rağmen şiirlerini Türkmençe söylemiştir. Kendinden önce yaşamış olan Bayram Han, Vepayı ile babası Azadı gibi Türkmen şairleri eserlerini ağırlıklı olarak Çağatay Türkçesinin tesiriyle yazmalarına karşın, Mahtumkulu Çağatayca unsurlardan faydalanmakla birlikte eserlerini

Oğuzcayla kaleme almıştır (Kara, 1998: 131-135). Şüphesiz, Mahtumkulu'nun Türkmenler arasında bu kadar sevilmesinin ve itibar görmesinin en önemli sebeplerinden biri de budur.

Türkmenlerin mektep kurmuş düşünürü ve mutasavvıfı olan Mahtumkulu'nun, edebî kişiliği ve şiirleri kendisinden sonra gelen bütün Türkmen şairlerini etkilemiştir. Gerek muhteva ve şekil bakımından Türkmen şiirine getirdiği yenilikler gerek Türkmen Türkçesini edebî bir dil kimliğine taşıması Mahtumkulu'nu Türkmen edebiyatının en zirve ismi yapmıştır.

3. Mahtumkulu'nun Tenkit Şiirleri

Eleştirel şiirde şairler; bir kişi, topluluk, kurum ya da uygulamanın kötülüklerini, olumsuzluklarını ve kusurlarını, ideal, yaygın, ortak ve yerleşik değer ve anlayışlardan farklılaşan sapmalarını teşhir eder. Dolayısıyla şair, gördüğü olumsuzlukları toplum ya da kurumlar nezdinde yargılar (Çetin, 2010: 204-205). Mahtumkulu da yaşadığı dönemde; halkını düşünmeyen acımasız beylere, halka hizmet yerine onları sömüren yerel idarecilere ve din adamlarına, çalışmak yerine tembellik edenlere, tefecilere, esrar içmek gibi zararlı alışkanlığı olanlara, aç gözlü zenginlere vb. şahit olmuştur. Eserleriyle ideal Türkmen tipini oluşturmaya çalışan Mahtumkulu, işte tenkit şiirleriyle karşılaştığı bu olumsuz durumları eleştirmiş ve ideal olan sosyal düzeni göstermeye çalışmıştır.

Ali Nihat Tarlan, "Metinler Şerhine Dair" adlı makalesinde: "*Hulasa bir metin; onu meydana getiren sanatkarın iç benliği ve o devrin hususi karakterini bize vuzuh ile gösteren değerli bir vesikadır. Ondan mümkün olduğunca istifade etmeliyiz.*" (Tarlan, 1981: 204). diyerek metin incelemelerinin önemini ortaya koymuştur. İşte Mahtumkulu'nun tenkit şiirleri de 18. yüzyıl Türkmen yaşamını tüm gerçekliğiyle gösteren birer vesika durumundadır. Onun şiirlerinde yaşadığı dönemin siyasi, sosyal ve ekonomik bozuklukları bütün çıplaklığıyla görülür. Mahtumkulu'nun tenkit şiirlerini, eleştirdiği kesimlere göre şu başlıklar altında toplayabiliriz:

3. 1. Şah, Han, Bey ve Yerel İdareciler

Mahtumkulu'nun edebî yaratıcılığının temelinde, merkezî bir otoritenin yokluğundan kaynaklanan sıkıntıların farkında olmak vardır. Bu nedenle onun şiirleri arasında "Türkmen birliği" en başta gelen konulardandır. Ancak boyların başında bulunan hanlar, kendi menfaatlerini düşünerek ülkenin birleşmesine sıcak bakmamışlar, zaten yoksul olan halka ağır vergiler yükleyerek zulmetmişlerdir. Şairin tenkit şiirlerinde en çok eleştirdiği kişilerin başında zalim beyler, halkı düşünmeyen yerel idareciler gelmektedir:

Gömüldü deryalar yıkıldı dağlar,
Yetimler gözyaşını dökmeye başladı,

Ahlaksız olan haramhor beyler,
Yurdu bir yandan yıkmaya başladı (Biray, 1992: 20).

Sipahi hepsi parahor oldu,
Şah altında adil divan kalmadı (Dinç, Çakır, 2008: 172).

Mahtumkulu, “Olduk” adlı şiirinde de yine acımasız hanlardan çekinmeden şöyle şikâyet eder:

Azmıştır Göklen hanları,
Halka yanar mı canları?
Koyma, sürdü var malları,
Göz dikip durmalı olduk (Asker, 2010: 46).

Mahtumkulu, acımasız beylerin yoksul halkı hiç düşünmediğini, onların ne halde olduklarını umursamadıklarını ifade ederken, aslında Türkmen halkının bu beyler hakkında neler hissettiklerini dile getirmiştir:

Yarlığı yürüyen acımasız beyler,
Fukaranın gözündeki yaşını anlamaz (Biray, 1992: 232).

Bir devletsiz ilin beyi olmaktansa,
Devletlinin kapısında kul ol.
Bed-asıl beyin kulluğunda kalmaktansa,
Asil beyin gölgesinde kül ol (Biray, 1992: 318).

Türkmenlerin sosyal hayatında eskiden beri kethüdaların ve aksakalların önemli bir rolü bulunmaktaydı. Her boyun bir kethüdası olup, onlar kendi tayfalarına rehberlik etmekteydiler. Ancak sonraları bu kethüdalar da feodalizm sistemi içinde kendilerine bir yer edinmiş ve halkı sömürmeye başlamışlardır (Türkmen Edebiyatının Tarihi, C2, 2.Kitap, 1976: 48).

İşte bu yerel idarecilerin kendi çıkarlarını düşünüp, yalan ve hileyle halkı kandırdığını söyleyen Mahtumkulu, onları sert bir dille eleştirir:

Kethüda olanlar doğru söylemez,
Para alır, lakin hakkı gözetmez,
Haksız şahit olur, davayı düzeltmez,
Bilmiyorum, yakın mı ahir zamane (TET, 1976: 48).

Türkmenlerin 18. yüzyılda yaşadığı siyasi istikrarsızlığın en önemli sebeplerinden biri de dış saldırılardır. Mahtumkulu sadece kendi beylerini ve hanlarını değil, ülkesine saldıran dış güçlerin hükümdarlarını da eleştirmiştir:

Ayırдын atadan anadan kardeşten,
Kollardan ayaktan sakaldan saçtan,
Dişten, dilden akıldan hûştan,
Zindan ettin bu cihanı sen Fettah (Biray, 1992: 20).

Türkmenistan topraklarında merkezî bir idarenin olmamasından yararlanan İran Şahları, Buhara ve Hive emirleri, sürekli saldırılar düzenleyerek halkın durumunu daha da zor duruma sokmuştur. Bu saldırıların başında da İran'da hâkimiyet kuran Nadir Şah gelmektedir. Türkmenler Nadir Şah'ın egemenliğini kabul etmemişler, bu nedenle de şiddetli saldırılara maruz kalmışlardır. Mahtumkulu'nun birçok şiirinde Kızılbaşlarla yapılan savaşlardan bahsedilir. Burada şunu belirtmek gerekir ki, Mahtumkulu'nun şiirindeki Kızılbaşlık ifadesi inanç anlamı olan bir kelime değildir. Bu kavram Safevî devleti ve onun devamı olan bir siyasi anlayışın karşılığı olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla Mahtumkulu'nun şiirlerindeki Kızılbaşlık ifadesi siyasi anlamı olan bir kavramdır. Şair, "Reygan Eyledi" adlı şiirinde, şiirlerini yazdığı kitabın da bu saldırılar sırasında yok olduğu şöyle ifade etmiştir:

Gafillikte düşman aldı taşımız,
Dağıttı her yana deni düşümüz
Beş yılda bir kitap eden işimiz
Kızılbaş alıp viran eyledi (Biray, 1992: 510).

Şair, yine "Kaldı Neyleyim" adlı şiirinde Kızılbaş saldırıları yüzünden, güzel memleketinin viran olduğunu, anaların oğullarından, sevgililerin birbirlerinden ayrı kaldığını, yurdunun zindana döndüğünü söyler:

Âşıklardan öttü aşkın hevesi,
Tartıldı, yazıldı dûzah perdesi,
Dağdan aşıp Kızılbaşın ordusu,
Güzel ilimi viran eyledi neyleyim.

Yari yarinden ayırdı, merdi ilinden,
Deryayı kuruttu, dağı selinden,
Bağı selvisinden, bülbülü gülünden,
Kan ağlayıp, cüda oldu neyleyim (Biray, 1992: 239).

Ülkesinin içinde bulunduğu siyasî ve sosyal istikrarsızlığın en önemli nedeninin bu dış saldırılar olduğunun farkında olan şair, bu mısralarla Türkmen halkının çektiği acıları anlatarak, onların hislerine tercüman olmuştur.

3. 2. Din Adamları

İlk örneklerini Ahmet Yesevi’de gördüğümüz câhil ve doğruluktan uzak din adamları eleştirisine Mahtumkulu da katılır. Zamaneden şikâyet eden şair, özellikle din adamlarının konularına yakışmayan davranışlarından rahatsız olmaktadır (Türkmen, 2009: 22) Şair “Ahir Zamane” adlı şiirinde din adamlarının Kur’an ve şeriata göre değil menfaatleri icabı karar verdiklerini ifade eder. Bu nedenle toplumda huzursuzluğun çoğaldığını, sosyal düzenin bozulduğunu, halkın manevi açıdan psikolojik çöküntü içine girdiğini vurgular. Mahtumkulu, mollaları, müftüleri, sofuları, hocaları para kazanmak ve mal sahibi olmak amacıyla halkı kandırdıkları için bazen sert bir dille bazen de alaycı bir ifadeyle eleştirir:

Mollalar ilmüne etmedi amel,
Şeriat üzerine konuşmadılar,
İşlerimiz bozulup, çoğaldı illet,
Bilmiyorum yakın mı ahir zamane.
Sofular nefis için açık sarı elbise giyip,
Şüpheli yiyeceği helal deyip yiyip,
Şeytan fiili ile keramet deyip,
Bilmiyorum yakın mı ahir zamane (Biray, 1992: 482-483).

Din adamlarını bu derece sert bir şekilde eleştiren Mahtumkulu’nun, onların hedefinde olacağı aşikârdır. Şair “Aceb Eyyam Gelmedi” şiirinde bu durumu şöyle anlatır:

Hak sözüme der mollalar galat,
Yalan söze verirler hâlet,
And içtiler, erittiler, bak Polat,
Çok gözledim, aceb eyyam gelmedi.

Pirler rûyun açtı, civan severdir,
Namussuzu sofı alıp eyerdir,
Galat deyip : “Bunu Allah diyor.” der,
Çok gözledim acep eyyam gelmedi (Biray, 1992: 244).

“Gezip Başladı” adlı şiirinde mollaların yine kendisiyle uğraştığını söyleyen şair, müftülerin, din adamlarının kötü niyetli olduklarını, zekât diyerek halkı kandırdıklarını belirtir:

Mollalar galat der söylediğim sözüme,
Kara alıp kara tartar yüzüme,

Tefeci olmuş âdemlerin yarısı,
Yüreğinden çıkmaz oldu karası,
Bu zamanda molla, müftü hepsi,
Zekât deyip, illeri gezip başladı (Biray,?: 66-67).

3. 3. Sosyal Adaletsizlik

Mahtumkulu'nun tenkit şiirleri arasında işlediği en önemli konulardan biri de sosyal adaletsizliktir. 18. yüzyılda Türkmenistan topraklarında feodalizm sürecinin ilerlemesi ile sosyal hayattaki gelir dengesizliği daha da belirginleşmiştir. Halkıyla iç içe yaşayan şair, bu durumun farkındadır. Gelir dağılımındaki bu dengesizlik neticesinde toplumun zenginler ve fakirler olarak ikiye bölündüğünü gören Mahtumkulu, şiirlerinde bu sosyal eşitsizliği dile getirmiştir.

Kimine verdi Huda ayş u işret bîhesap,
Kimi ekmeğe hasret, bulamayan bağı kebap;
Kimine rahat bağışlayıp, kimine verdi azap (TET, 1976: 54).

...

Kimileri devletmend, kimileri garip,
Kimileri ömründe mal deyip yürüyüp,
Kimilerinde de döşek yastık, aş olmaz.

...

Kimi ekmek bulamaz yemeye,
Kimi yer bulamaz koymaya.

...

Kimileri hülle giyer, bazısı donsuz,
Kimi açtır, kimini de cevher gibi ziyade kıldın (Çakır, Dinç, 2008: 170).

Şair sosyal adaletsizliğin ve gelir dağılımındaki dengesizliğin temel nedeni olarak, egemen sınıfın temsilcilerinin gözünü bürüyen para hırsı olduğunu belirtir. Zenginler daha da zengin olmak için uğraşüyor, fakir halkı düşünmüyordu. Şaire göre, bu devir kötülerin devridir. İyi insanların kıymeti bilinmemekte, kötüler itibar görmektedir.

Çok namerde mal vermişsin, dûn dünya,
Gözü gökte, kaygısı yok, tok gider,
Hani aklın, oda düşüp yan dünya!
Ne mertler var, yoksullukta hor gider.

Mahtumkulu, iyi insanla kötü insanın mukayesesini yaparken “mert” ve “namert” kelimelerini kullanmıştır. Onun şiirlerinde mert; dürüst, çalışkan, cesur, yiğit, yardımsever, misafirine güler yüzle davranan, obasına yararı dokunan, iline töresine bağlı, vatani için savaşmaktan, canını vermekten çekinmeyen kişileri karşılar. Namert ise, yalancı, korkak, tembel, muhannes, sır tutamayan, güvenilmez, hilekâr kişilerdir.

Koç yiğit mal sahibi olsa, himmeti artar,
Namer zenginleştikçe gönlünü dar eyler (Biray, 1992: 340).

...

Mertten dilek eden nevmîd çevrilmez,
Namerde düşen iş, malum yapılmaz (Biray, 1992: 259).

...

Namert düşman görse, gussadan ölür,
Koç yiğitler dördün beşin anlamaz (Biray, 1992: 232).

...

Mert çıkar mihmana güler yüz bilen,
Namert özün gizler, mihman yoluksa (Biray, 1992: 227).

3. 4. Ticaret Ehli ve Tefeciler

18. yüzyılda yerleşik hayata geçmeye başlayan Türkmenlerde, tarımla birlikte zanaat de gelişmeye başlamıştır. İşlenmiş deri, kuyumculuk ürünleri, at için gerekli eşyalar ve halıcılık işlerinde Türkmenler oldukça başarılı olmuştur. Dolayısıyla üretilen bu malların satılacağı pazarlar ve esnaf ile ticaret de gelişmeye başlamıştır (Çakır, Dinç, 2008: 170). Mahtumkulu şiirlerinde ticaret yapanlara dürüst olmalarını nasihat etmiş, halkı kandırıp daha çok kazanmaya çalışanları eleştirmiştir:

Zalimler unuttur zikr-i Allah'ı,
Ucuz alıp, kıymeyli satar gallayı (Biray, 1992: 326).

Ülkede yaşanan dış saldırılar ve iç karışıklıklar sadece siyasî ve sosyal alanda değil, iktisadî alanda da istikrarsızlığa neden olmuştur. Borçlarını ödemekte zorlanan Türkmenler de tefecilerin eline düşmüştür. Bu durumun ülkenin gelişimi ve toplumsal adaletin tesisi noktasında büyük sorunlar ortaya çıkaracağına farkında olan şair, tefecilik konusunun üzerinde önemle durmuştur. Tefecilerin insafsızca helal parayı, harama dönüştürdüğünü söyler:

Tefeci olmuş âdemlerin yarısı,
Yüreğinden çıkmaz oldu karası. (Biray, 1992: 67).

Tefeciler insafsızca helal tıllayı,
Haram kazanca verdiğini görün. (Biray, 1992: 326).

3. 5. Cimrilik, Aç Gözlülük ve Tamahkârlık

Bireysel mülkiyetin sınırlı olduğu İslamiyet'te "Mülk Allah'ındır." ve insan da onun halifesidir. Bu nedenle insan, sahip olduğu birikimleri toplumun çıkarı ve kalkınması için kullanmak zorundadır. İnsanların sahip oldukları imkânları çevresiyle paylaşması, sosyal adaleti ve birlikteliği perçinleyen en önemli etkenlerden biri olduğu için, cömertlik övülmüş, cimrilik ise yerilmiştir. Bu nedenle İslam tefekküründe fâni olan bu dünyanın nimetlerine itibar edilmemesi gerektiği vurgulanmıştır. Yunus Emre'nin aşağıdaki mısraları bu tefekkürün en güzel ifadelerinden biridir:

Mal sahibi mülk sahibi
Hani bunun ilk sahibi
Mal da yalan mülk de yalan
Var biraz da sen oyalan.

Üyesi olduğu toplumun sorunlarını çok iyi bilen Mahtumkulu, yaşadığı dönemdeki sosyal adaletsizliğin farkındadır. Bu nedenle şairin en çok eleştirdiği kesimlerden biri de hali vakti yerinde olup, birikimlerini Allah yolunda ve kamu yararına kullanmayıp cimrilik edenlerdir. Şair, bu konuda yaptığı eleştirileri dinî temellere dayandırarak yapar. Cimriliğin en büyük günahlardan olduğunu, Allah'ın cimrileri sevmediğini ve zekât vermekle müminlerin mallarının temizleneceğini söyler. Nitekim, Kur'an-ı Kerim'in bir çok yerinde (Nisa, 4/36-37,128; el-Haşr, 59/9; Tegâbun, 64/16.) Allah'ın cimrileri sevmediği vurgusu yer almaktadır. Şair, sadaka ve zekâtın toplumsal huzurun tesisinde ne kadar önemli bir işleve sahip olduğunu bildiğinden, zenginlere zekât vermeleri gerektiğini, bunun İslam'ın emirlerinden olduğunu şöyle hatırlatır:

Mihnet ile mal yığan muhkem zengin,
Evvel hayrın olsa, gönder özünden,
Yığıp, zekât vermeyenlerin hali vay,
Yarın karnı dolar tamu közünden.

Yiğit ölse, hatun kalsa, er buldu,
Oğul kız elinde malını yer buldu,
Zekâtsız mal mahşer günü yılan buldu,
Irak düştün yaratanın yüzünden (Biray, 1992: 225).

Ancak zenginlerin yoksul halkı düşünmediğini, daha da zengin olmak için çalışıp cimrilik ettiklerini gören şair, cimrilerin kötü niyetli olduklarını, onların haram yediklerini söyler:

Niyeti yamandır, cimri mal yığar,
Yiyemez her dem rızkını boğar.
Malı haram olur, başından ağar,
Çok baktım, acep eyyam gelmedi (Biray, 1992: 243).

Yaşadığı dönemde insanların bu kadar paraya, mal ve mülke düşkün oluşu şairi çok üzmektedir. Sanki dünyaya gelen herkes bu cimrilik illetine yakalanmıştır:

Kaim kapıştılar dünyayı tutan,
Cimriye dönmüştür zeminde biten (Biray, 1992: 67).

Bir mutasavvıf olarak her şeyin gerçek hâkiminin, mülk üzerinde irade ve kudret sahibinin yalnızca Allah; insanın ise sınırlı bir nefesin sahibi olduğunu çok iyi bilen Mahtumkulu, mısralarında da bu düşüncüyü anlatmaya çalışmıştır. Bunu yaparken de, Karun, İskender, Süleyman peygamber, Rüstem Zal gibi dinî ve tarihi şahsiyetleri örnek göstererek, bu dünyanın kimseye kalmadığını; bu nedenle dünyanın malına, mülküne, zevklerine meyledilmemesi gerektiğini şöyle vurgulamıştır:

Hani bakın, Karun işini neyledi,
Kendi geçer oldu malını neyledi,
Nuh nebiyi görün, salını neyledi,
Bahar faslı çıkan nebat dünyadır.

İskender değil miydi cihanı alan,
Hani bakın, deyin, kim ondan kalan,
Bu fani cihanın teşvişi yalan,
Cimrilere ulu izzet dünyadır (Biray, 1992: 64).

Mahtumkulu'nun şiirlerini incelediğimizde, onun yalnızca bir şair değil, aynı zamanda bir mutasavvıf ve düşünür olduğunu görmekteyiz. Şairin edebî yaratıcılığının temelinde yer alan ana unsur insandır. O, insanların huzur ve refah içinde yaşamasını istemiştir sadece. Egemen ve varlıklı kesime yönelttiği eleştirilerin temel nedeni de budur. Şiirlerinin hemen hemen çoğunda ezilenlerin, yoksulların, kimsesizlerin tarafında olmuştur. Halkını çok iyi gözlemleyen şair, yaşadığı dönemde, zengin ya da yoksul toplumum tüm kesiminde bir açgözlülük olduğunu

farkındadır. Kimse elindekiyle yetinmesini bilmiyor, herkes daha fazlasını istiyordu. “Don Olsa” adlı şiirinde bu durumu şöyle eleştirir:

Tenini örtmeye gömlek ister çıplak,
Gömlekli der ki vah üstümde elbise olsa,

Beş pul deyip, Hak’tan diler karnı aç,
Beşini bulsa, arzu eder on olsa.

O yiğit ki çeke çeke hasreti,
Seferlik yüklere olsa devleti,
Yani bulsa silahla atı,
Yine der ki bedava tükenmez ekmek olsa (Biray, 1992: 302).

Mahtumkulu, yine “Çatıp Bolmayır” adlı şiirinde şair, insanların sadece dünyayı ve onun nimetlerini istemelerini eleştirirken, aç gözlü insanların dünyadan doymak bilmediklerini söyler:

Fakirler mal der, zenginler altın der,
Tek eşekli “At ver, esrik deve” der,
Dünyadan doymak yok yine ver der,
Gönül maksadına yetip olmuyor.

Dünya malına çokça itibar eden bu aç gözlü ve tamahkâr insanları eleştiren şair, bir mutasavvıf olarak onlara nasihatlerde bulunur ve dünyanın gelip geçici bir yer olduğunu vurgular. Mutsavvıfların en çok işlediği konulardan olan dünyanı fâni oluşu, Mahtumkulu’nun da şiir dünyasında önemli bir yer alır:

Bu dünya fanidir, tutmaz binayı,
Bu dünyaya gelen geçip gider.

Bu dünya güya bir kervansaraymış,
Gelen yük yazdırıp, geçip gider (Biray, 1992: 71-72).

Mahtumkulu’nun tenkit şiirlerini belli başlıklar altında vermeye çalıştık. Ancak şair, şiirlerinde toplumun her kesimini kendine muhatap aldığından bu başlıklar dışında da eleştirileri olmuştur. Mahtumkulu “İhsan Hangisi Bilinmez” adlı şiirinde toplumun geneline bir eleştiri yapan şair, sohbetlerde Hak kelamının konuşulmadığını, helalin haramın bilinmediğini, gıybet edildiğini, halkta edep ve terbiyenin kalmadığını söyler:

Sohbetinde Hak kelamını söyleyen yok,
Meclisinde bir nasihat eden yok,
Helal hangisi, haram hangisi saylan yok,
Kâr hangisi, ziyan hangisi bilinmez.

Halayıkta görenek yok, edep yok,
Zenginlerinde cömertlik yok, verim yok,
Hatunlarda hayâ, kızda utanç yok,
Edep hangisi, erkân hangisi bilinmez (Biray, 1992: 230).

Yine aynı şiirde şair, insanların haksız yere birbirlerini öldürdüklerini, başkalarının mallarına el koyduklarını, bu zamanda başların ayak ayakların baş olduğunu belirtir:

Mahtumkulu, can mihmandır, gövde leş,
Yahşıya dost çoktur, pise yok kardeş,
Bu eyyamda baş ayaktır, ayak baş,
Yahşi hangisi, yaman hangisi binmez (Biray, 1992: 221).

Toplumsal sorunların yanında bireysel konulara da değinen Mahtumkulu, özellikle bireyin sağlığını bozacak zararlı maddelerin kullanımıyla ilgili de şiirler yazmıştır. Şaire göre bireyin sağlığı ve güçlü olması önemlidir. Çünkü toplumu oluşturan birey sağlıklı olursa toplum da o kadar güçlü olacaktır. Bunun farkında olan şair, “Naskeş”, “Çilimkeş” gibi şiirlerinde hem maddi hem de sağlık yönüyle insana zarar verici maddeleri kullananları eleştirir. “Naskeş iki cihanda olmaz asla şadıman.” diyen şair, halkını bu tür maddeleri kullanmamaları için uyarmaktadır. Mahtumkulu, bu tür zararlı maddelere bağımlı olanların kötü günde hırsıza, uğursuza yoldaşlık ederek topluma zarar vereceklerini söyler:

İki dünya yahşilik yok eğriye,
Kişi olsan, ayak koy doğruya,
Bînzama, gıybetkeşe, uğruya,
Yoldaş olur yavuz günde çilimkeş. (Biray, 1992: 214).

Mahtumkulu “Akli olan şarap içmez.” diyerek topluma seslenmiş, içki-şarap içerek, sarhoş olup, canına, sağlığına kast eden insanlara olan nefretini dile getirmiştir. Onların sarhoş olup iyiyi-kötüyü, toyu-yası bilmeden kendilerini rezil etmelerini ve toplumun huzurunu kaçırmalarını sert bir dille eleştirir. Şaire göre, bir toplum içki içmeyi kendine adet edinirse, halk arasında pek çok bela ve musibetin yaşanması da kaçınılmazdır (Atayev, 1988: 110).

Sonuç

Mahtumkulu'nun şiiri genel olarak halka yönelik bir şiir olup, onun muhatapları toplumun birçok farklı kesimi olmuştur. Şairin tenkit şiirlerine baktığımızda, onun 18. yüzyılın şartları içerisinde ideal Türkmen tipini oluşturmaya çalıştığını görürüz. Şairin şiir dünyasının ana unsuru insan olduğundan, o kimi zaman nasihatleriyle kimi zaman da eleştirileri ile iyi insan profilini çizmiştir. Özellikle “mert” ve “namert” kelimelerini kullanarak iyi insan ile kötü insanın mukayesesini yapmıştır. Mahtumkulu'nun babası Azadı'nın edebî yaratıcılığının temelinde de insanın daha iyi bir yaşam sürmesi tefekkürü bulunmaktadır. “Vagz-ı Azad” adlı eseri de aynı amaç doğrultusunda teşekkül edilmiştir. Azadı, bu eserinde padişahlara, beylere, hanlara, yerel idarecilere, din ve ilim adamlarına vazifelerini nasıl yapmaları gerektiğini söylemiştir. Sonra zenginlere cömert olmalarını, zekât ve sadaka vermelerini öğütlemiştir; anne baba, kardeş, öğretmen hakkı, misafirperverlik, tarım vb. gibi sosyal ve iktisadi yaşamla ilgili görüşlerini dile getirmiştir. Mahtumkulu ise babasının bu görüşlerini daha da geliştirerek, Türkmenlerin hayatının her yönünü şiirlerine konu etmiştir. Şairin kendisi de bir mısrasında “Öz halkımın gören gözü, söylediği sözü idim.” diyerek bunu ifade etmiştir.

18. yüzyılın sosyal ve siyasi şartları içinde büyük sıkıntılar çeken, manevi açıdan sarsılan halkına her konuda rehberlik etmeye çalışan Mahtumkulu, şiirleriyle her zaman yoksul ve fakir halkın yanında olmuş, egemen sınıfa karşı çekinmeden eleştirilerini dile getirirken Türkmen halkının hislerine adeta tercüman olmuştur. Bunu yaparken de Türkmen Türkçesini en güzel şekilde kullanarak, onu edebî dil seviyesine yükseltmeyi başarmıştır. Mahtumkulu'nun gerek tenkit gerek diğer konuları işlediği şiirlerine baktığımızda, onun edebî yaratıcılığının temelinde insan olduğunu görürüz. O, hem toplumsal hem de bireysel konularda görüş bildirirken, insanın daha huzurlu ve refah içinde yaşaması gerektiğini vurgulamıştır. Türkmen halkını çalışkanlığa, dürüstlüğe, birbirine karşı anlayışlı olmaya, kimsesizlere ve yoksullara yardım etmeye çağırarak toplumsal birlikteliği sağlamaya çalışmış; diğer yandan da sigara ve benzeri zararlı maddeleri kullanmanın sakıncalarını dile getirerek bireyin de güçlü ve sağlıklı olması gerektiğini ifade etmiştir.

Mahtumkulu'nun şiirlerinin en önemli özelliklerinden biri de muhtevastaki millî ve mahallî unsurlarla, Türkmenlerin bir ansiklopedisi niteliğinde olmasıdır. O, halkın bütün sıkıntılarını ve bunların çözüm yollarını göstermiş, geçerliliğini günümüzde de devam ettiren fikirler üretmiştir. Esas sorunun, merkezî bir otoritenin olmamasından kaynaklandığını çok iyi bilen Mahtumkulu, Türkmenleri tek bir bayrak altında birleşmeye davet etmiştir. Bu bakımdan, kendinden yaklaşık iki asır sonra kurulacak olan bağımsız Türkmenistan Cumhuriyeti'ne de ilham kaynağı olmuştur.

KAYNAKLAR

- ARTUN, E. (2012). Şair Mahtumkulu'nun Şiirlerinde Sanat, Estetik ve Üslup. <http://turkoloji.cu.edu.tr/> (E.T.24.11.2012).
- ATAYEV, K. (1988). *XVIII Asyr Türkmen Edebiyaty*. Aşkabat, Magaryf.
- AZADI, D. (1982), *Saylanan Eserler*. (Red. Z. B. Muhammedova), Aşkabat, İlim Neşriyat.
- BİRAY, H. (1992). *Mahdumkulu Divanı*. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ÇETİN, N. (2010). *Şiir Çözümleme Yöntemi*. Ankara, Öncü Kitap.
- DİNÇ, A., ÇAKIR, R. (2008). *Türkmen Kültürü ve Türkmenlerin Sosyo-İktisadi Düşüncesi*, İstanbul, Ayrıkotu Yayınları.
- Kara, M. (1998). Mahtumkulu'da Çağatayca ve Oğuzca Unsurlar. *Bilig*, S.7/Güz, s.131-135.
- ASKER, R., ŞAMİL, A. (2010). *Mahtumkulu Firağı Seçilmiş Eserleri*. Ankara, TÜRKSOY Yayınları.
- SAĞLAM, S. (2011). *Azadı (Hayatı-Edebî Şahsiyeti-Eserleri)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SARAY, M. (1993). *Türkmen Tarihi*. İstanbul, Nesil Matbaa.
- SARIYEV, B. (2012), <http://www.turkmenhost.com/documents/Berdi/Mahturk1.htm>. (E.T. 20.11.2012).
- TARLAN A. N. (1981).Metinler Şerhine Dair. *Edebiyat Meseleleri* , s.191-204.
- TEMİZKAN, M. (2010).On Sekizinci Yüzyılın Şartları İçinde Mahtumkulu. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: X, Sayı 1.
- Türkmen Edebiyatının Tarihi*, C.2, 2.Kitap 18. Asır Edebiyatı, İlim Neşriyat, Aşkabat 1976.
- TÜRKMEN, F.(1996).Mahtumkulu ve Tasavvuf Anlayışı. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S.1.
- TÜRKMEN, F. (2009). Türkmen Edebî Geleneğinde Yunus Emre, Karacaoğlan, Mahtumkulu Çizgisi. *Millî Folklor*, Yıl 21, Sayı 84.